

Adabiyotlar

1. Bach E. An introduction to transformational grammar. – New-York: 1964. –P. 284.
2. Chomsky N. Syntactic Structures. 2-nd edition. Berlin – New York: MOUTON de Gruyter, 2002. –P. 118.
3. en.m.wikipedia.org/wiki/Deep_structure_and_surface_structure.
4. Harris Z.S. String Analysis of Sentence Structure. – The Hague, 1964. –P. 358.
5. Hathway V.A. Transformational Syntax. The Grammar of Modern American English. – New-York: 1967. – P. 421.
6. Longacre R.E. String Constituent Analysis. Language, 1960. V36. №1. – P.163-189.
7. Olaf K., Hedde Z. Introducing Syntax. Cambridge University Press, 2017. –P. 226.
8. Roberts P. English Syntax. – New York6: 1964. –P. 414.
9. Rosenbaum P.S. The Grammar of English Predicate Complement Constructions. – Cambridge, Mass: The M.I.T. Press, 1967. –P. 278.
10. Мухин А.М. Структура предложений и их модели. – Ленинград: Ленинград отд.: «Наука», 1968. –С.230.
11. Мухин А.М. Функциональный синтаксис. Функциональная лексикология. Функциональная морфология. – СПб., 2007. – С.198с.
12. Мухин А.М. Синтаксический анализ и проблема уровней языка.– Ленинград: «Наука», 1980. –С. 304.
13. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – Москва: Лит. на иностр. яз., 1957. –С. 286.

REZYUME. Ushbu maqolada gapning sintaktik semantikasini o'rganish masalasi va final sintaksemalarning gap qurilmasidagi o'rni hamda distributsiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, ingliz tilidagi sodda va qo'shma gap qurilmalarida final sintaksemalarning valentligini aniqlashga e'tibor qaratiladi. Maqola mavzu doirasida tilshunoslikdagi muhim nazariy va amaliy masalalarni yoritadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется проблема изучения синтаксической семантики предложения, а также роль и дистрибуция финальных синтаксем в структуре предложения. Также уделяется внимание определению валентности финальных синтаксем в простых и сложных предложениях английского языка. В статье освещаются важные теоретические и практические вопросы языкознания в рамках темы.

SUMMARY. This article analyzes the issue of studying syntactic semantics of the sentence as well as the role and distribution of the final syntaxemes in the sentence structure. Also, attention is paid to determining the valence of final syntaxemes in simple and compound sentences in English. The article covers important theoretical and practical issues in linguistics within the framework of the topic.

HÁZIRGI QARAQALPAQ TILINDE KÓP KOMPONENTLI DIZBEKLI QOSPA GÁPLERDÍN QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

Z.U.Mangitbaeva – *tayanish doktorant*

Ózbekstan Respublikası İlimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Tayanich so'zlar: ko'p komponentli murakkab gaplar, bog'lovchilar, semantika, ochiq strukturali, yopiq strukturali.

Ключевые слова: многокомпонентные сложные предложения, союзы, семантика, открытые структуры, закрытые структуры.

Key words: multi-component compound sentences, conjunctions, semantics, open structure, closed structure.

Qospa gáptiń hár bir bólegi jay gáptiń belgileri boyınsha dúzilse, predikativ birliklerdiń sanın anıqlaw ushın qospa gáp quramına kiretuǵın jay gápplerdiń sanın belgilew kerek. Usı maqsette jay gápplerdiń grammatikalıq tiykarların tabıw kerek. Olar hár bir predikativ birliktiń konstruktivlik orayı bolıp esaplanadı.

Belgili tilshi ilimpaz Ğ.A.Abdurahmanov qospa gápplerdi grammatikalıq, semantikalıq hám intonaciyalıq ózgesheliklerine qaray: 1) dánekersiz qospa gáp; 2) dizbekli qospa gáp; 3) baǵınıńqılı qospa dep úsh túrge bóledi [1]. Onıń anıqlawı boyınsha qospa gáptiń quramındaǵı jay gápplerdiń dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqa túri-dánekersiz qospa gáp, dizbeklewshi dánekerlerdiń baylanıstırıwınan dúzilgen qospa gáppler-dizbekli qospa gáp, baǵındırıwshı dánekerler hám dánekerlik xızmettegi sózler, sóz formaları arqalı baǵınıw jolı menen baylanısqa qospa gáppler baǵınıńqılı qospa dep qaraladı. Bul bóliniw boyınsha dánekersiz qospa gáp dástúrli úyrenilip kiyatırǵan dizbekli qospa gáptiń dánekersiz túrin óz quramına aladı. Dánekersiz qospa gápplerdi óz aldına qospa gáptiń bir túri retinde úyreniw XX ásirde 50-60-jıllardan baslap túrkiy tillerin de V.N.Xangildiniń, Ğ.A.Abdurahmanovtıń miynetlerinen orın aldı. V.N.Xangildinniń anıqlawı boyınsha dánekersiz qospa gáptiń baslı belgisi retinde intonaciya, pauza hám qospa gáp quramındaǵı geybir forma ortalıqları kórsetiledi. Ilimpaz A.Álniyazov házirgi qaraqalpaq tilinde komponentler arasındaǵı tıp mánilerdiń xarakterı boyınsha dizbekli qospa gápplerdi eki toparǵa ajratıwdı usınadı: 1) biriktiriw mánili gáppler 2) qarama-qarsı mánili gáppler dep ajratadı [2]. Qospa gáptiń hárqaysı túriniń dúzilisi, túrli funkciyaları hám kategoriyaları boyınsha talas-tartısh pikirler júdá kóp. Olardıń hárbirin óz aldına izertlew obyektine alıw hám analiz jasaw házirgi til biliminde sintaksis tarawınıń aktual máselelerinen bolıp esaplanadı. Lingvistikalıq ádebiyatlarda dizbekli qospa gápplerdiń komponentleri arasında teńlik múnásibetleri biriktiriw, qarama-qarsılıq, izbe-izlik mánileri tiykarında anlatıladı

dep kórsetiledi. Biraq, sonıń menen birge, dizbekli qospa gáppler arqalı anlatılatuǵın mániler kólemi anaǵurlum keń ekenligi názerde tutılıp, dizbekli qospa gápplerde baǵınıńqılı qospa gápplerde bildiriletuǵın mání múnásibetleriniń derlik barlıǵı anlatılıwı múmkinligin atap ótken.

Qospa gáptiń klassifikaciyanıwı tómendegi úsh principke tiykarlanadı:

1) qospa gáptiń quramındaǵı predikativlik komponentlerdiń dánekerli (yamasa dánekersiz) baylanısta keliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa gáppler dánekerli hám dánekersiz bolıp bólinedi;

2) qospa gáptiń quramındaǵı predikativlik komponentlerdiń dizbeklilik hám baǵınıńqılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Demek, qospa gáppler joqarıda atalǵan principler tiykarında dizbekli qospa gáp, baǵınıńqılı qospa gáp hám dánekersiz qospa gáp bolıp úshke bólinedi. Atalǵan principler boyınsha dizbekli qospa gáptiń dúziliw biraz anıq onıń quramına kirgen jay gáppler dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanısıp, bir-birine gárezsiz teń mánilikke iye boladı. Olardıń jay gáppleri arasındaǵı mánilik qatnaslar dánekerlerdiń mánilik baylanıstırıw ózgeshelikleri hám jay gápplerdiń mánilik baylanısıw mazmunına qaray anıqlanadı.

Qospa gáptiń quramında tek eki jay gáp bolıp qoymastan, bir neshe jay gápplerden de turıwı múmkin. Quramındaǵı jay gápplerdiń sanına qaray eki komponentli qospa gáppler hám kóp komponentli qospa gáppler bolıp bólinedi.

Demek, kóp komponentli qospa gáppler de joqarıdaǵı principler tiykarında kóp komponentli dizbekli qospa gáp, kóp komponentli baǵınıńqılı qospa gáp, kóp komponentli dánekersiz qospa gápplerge bólinedi. Kóp komponentli qospa gáppler - bul sózge bir pütün mání beretuǵın baylanıstırıwshı sózler yamasa intonaciya arqalı baylanısqa eki yamasa onnan artıq gápplerden ibarat bolǵan sintaksislik birlik. Solay etip, qospa gáp grammatikalıq jaqtan baylanısıp mánilik jaqtan bir qospalı oy-pikirdi

añlatuǵın quramalı bir pútin birlik bolıp esaplanadı. Máselen, Iri dawıslı Alakózdiń shaqalaqlap kúlin esitip pe, yamasa taba tutıp ústilerine basıp kiyatırǵan mınlaǵan qazıwshı qıranlar hawlıqtırdı ma, jaw nókerleri hár jerden taq-taq mılıq attı da, báder keyinlerine qashtı. (T.Q) Yaǵnıy bul kóp komponentli dizbekli qospa gáp esaplanıp, baylanıstırıwshı dánekerlik xızmettegi janapaylar (pe, ma) hám (da) biriktiriwshı dánekeri bolıp tabıladı.

Dizbekli qospa gáppler quramındaǵı jay gápplerdiń baylanısıw usılına hám mánilik qatnasına qaray bir neshe túrlerge bólinedi.

Dizbekli qospa gáppler dánekerlerdiń baylanısıw ózgesheligi hám olardıń quramındaǵı jay gápplerdiń mánilik qatnaslarına qaray dúzilislik-semantikalıq jaqtan: 1) mezigilleslik dizbekli qospa gáp; 2) qarsılas dizbekli qospa gáp; 3) salıstırmalı dizbekli qospa gáp; 4) awıspalı dizbekli qospa gáp; 5) gezekles dizbekli qospa gáp degen túrlerge bólinedi [3]. Demek kop komponentli dizbekli qospa gáppler kórsetilgen dánekerler arqalı baylanısıp keledi. Mısalı: Ol Muxammed payǵambar dep qırıq jasında payǵambarlıqqa eriskenin bilmeytuǵın edi, al Bestyujev shamalap aytqan edi, sóytse de, Maman bul gápplerge onsha marapatlanbadi. (T.Q)

Qospa gáppler eki, úsh hám onnan da kóp jay gápplerdiń sintaksislik baylanısınan dúziledi. Dúziliw ózgeshelikti belgilewshı tiykarǵı grammatikalıq qurallardıń xızmetin dizbeklewshı dánekerler hám jay gáppler arasındaǵı mánilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı grammatikalıq qurallardıń baylanısıw ózgesheligine qaray, dizbekli qospa gáppler ashıq dúzilisli hám jabıq dúzilisli qospa gáp bolıp ekige bólinedi.

Dizbekli qospa gáppler ashıq dúzilisli bolıp kelgende, eki, úsh yamasa onnan da kóp jay gápplerden dúzilip, mánileri óz ara teń, birgelkili bolıp keledi hám olardıń jay gáppleriniń qatarına jańa gáppler qosıp kóbeytiwge boladı.

Ashıq dúzilisli qospa gápti baylanısıwshı qurallardıń xızmetin birtiktiriwshı, awıspalı hám gezekles dánekerler atqaradı. Olardıń qatnasında dúzilgen jay gápplerdiń bayanlawıshları, kóbinese birgelkili formada keledi hám jay

gáppler arasındaǵı mánilik qatnaslar da teń mánilikti bildiredi. Mısalı: Bazda oylarǵa shúmip otırıp, gá ózin ayıplaydı, gá dushpanların ayıplaydı... (T.Q) Hámir etińiz, yaki men sóyleyin, yaki bas wázirińiz sóylesin... (T.Q) Bilmedim, ya hámme tásilpaz bolıp baratır, ya hámme ózinshe kúshli... (T.Q) Keltirilgen mısallardıń barlıǵı kop komponentli dizbekli qospa gáppler bolıp quramındaǵı jay gáppler gezekles, awıspalı dánekerler arqalı baylanısıp kelgen hám bul gápplerdiń qatarına jańa gáppler qosıp kóbeytiwge de boladı. Sol ushın da ashıq strukturalı dizbekli qospa gáp bola aladı.

Jabıq strukturalı dizbekli qospa gáppler. Dizbekli qospa gápplerdiń quramındaǵı jay gápplerdi sol dúzilisten jańa gáppler qosıp arttırıwǵa bolmaytuǵın túri jabıq dúzilisli qospa gápti dúzedi. Jabıq dúzilisli qospa gápplerdiń dúziliw ushın da dánekerler qatnasadı. Dizbekli qospa gáppler dánekerli jabıq dúzilisli bolıp kelgende, dánekerler eki jay gáptiń arasında yamasa kóp komponentli bolıp kelgen dizbekli qospa gáptiń eń sońǵı komponentiniń aldında kelip, jabıq qatardı dúzedi. Mısalı: Bul pikir mekteptiń direktorına da, kolxozdıń baslıǵına da jetti, biraq olar kewli hásiretli Nurjan ǵarrını májbúrlewge júreksinbedi, al qızı Mexriban ákesin jalǵız taslap ketiwge qıymadı. (T.Q)

Qaraqalpaq tilindegi kóp komponentli qospa gáppler sózdiń pútinligin hám baylanıslılıǵın saqlap qalıp, quramalı hám kóp qırılı pikirlerdi bildiriwdiń nátiyjeli usılı bolıp esaplanadı. Sintaksislik ózgeshelik hám baylanıslardıń hár túrliligi tekstti tereń hám kóbirek sáwlelendirip beriw, semantikalıq ózgesheliklerdi jetkeriw imkaniyatın beredi.

Kóp komponentli qospa gáppler sózdiń tolıq hám izbe-iz bayan etiliw ushın júdá áhmiyetli. Olar arqalı avtor yaki sóz iyesi óz pikirlerin bir pútin, logikalıq túrde bayan ete aladı. Ilimiy hám kórkem ádebiy shıǵarmalarda bunday gáppler túsiniqlerdiń keń kólemlilegen kórsetiw, olardıń hár qıylı táreplerin bayan etiw imkaniyatın beredi. Solay eken, kóp komponentli qospa gáppler tilimizdiń quramalı mazmundı bayan etiw imkaniyatına iye bolǵan áhmiyetli qural bolıp esaplanadı.

Adebiyatlar

1. Гуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент.: «Ўқитувчи», 1987.
2. Альниязов А. Ҳозирги қорақалпоқ тилидаги боғланган қўшма гапларнинг функционал-семантик таҳлили. Фил.фан.докт.автореф. –Нукус: 2020.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. –Nókis: 2009.
4. Нажимов А. Ҳозирги қарақалпақ тили Синтаксис. –Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1990.
5. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Дарслик. –Тошкент: Университет, 2006.
6. Турниёзов Б. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. Монография. – Самарканд: СамДҶТИнашри, 2008.

REZYUME. Maqolada ko'p komponentli murakkab gaplarni o'rganishning nazariy asoslari, ularning strukturaviy-semantik tahlili, qo'llanilishi, sintaktik tuzilmalarni shakllantirish turlari va masalalarini o'rganishga asosiy e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье основное внимание уделено изучению теоретических основ исследования многокомпонентных сложных предложений, их структурно-семантического анализа, применению, видам и вопросам формирования синтаксических структур.

SUMMARY. The article focuses on the study of the theoretical foundations of the study of multicomponent complex sentences, their structural and semantic analysis, application, types and issues of the formation of syntactic structures.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ XALQ MAQOLLARINING BA'ZI LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Sh.A.Matjanov – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: maqol, xalq, til, odob-axloq, urf-odat, to'plam, folklorshunos, madaniyatshunos, janr, qofiya, g'oya

Ключевые слова: пословица, народ, язык, манеры, традиция, сборник, фольклорист, культуролог, жанр, рифма, идея.

Key words: proverb, folk, language, manners, tradition, collection, folklorist, culturalist, genre, rhyme, idea

Har qanday tilning lug'at zaxirasida xalq donoligining ramzi bo'lgan xalq maqollari alohida o'rin egallaydi. Maqollarda millatning ruhi, uning madaniyati o'z aksini topadi. Shuning uchun ham xalqimizning ilm-hunarga, oilaga, mehnatga, ahillikka nomardlikka, bo'lgan munosabatini bilish uchun uning maqollari bilan tanishishning o'zi kifoyadir. Ulardan o'rganuvchilar shu xalq vakillari uchun vatan, xalq, ona, urf-odat, ilm, mehnat, do'stlik, g'urur naqadar muqaddas tushunchalar ekanligini anglab yetadi [9:11]. Xalq maqollarini o'rganishga nafaqat

tilshunoslar, balki etnograflar, madaniyatshunoslar, folklorshunoslar, adabiyotshunoslar, psixologlar, faylasuflar va boshqalar ham qiziqqanlar.

Maqollar – bu xalq tarixi, tajribasi, uning nafasi, yig'isi, shodligi va sevinchi, qayg'usi va ovunchi, bu xalq haqiqati, uni to'g'ri yo'lga eltuvchi mayoqdir. Shuning uchun maqollar ajdoddan avlodga og'zaki tarzda o'tib kelgan.

O'zbek maqollarini to'plash, ma'nolarini izohlash qadimgi davrlarga borib taqaladi. XI asrning buyuk olimi M. Koshg'ariy o'zining “Devonu lug'atit turk” asarida 275 ta maqol keltirib o'tgan [1:44-45].